

Mizik Tamás

Nyugat-Balkán: a mezőgazdaság lehetőségei az EU-csatlakozás küszöbén

A nyugat-balkáni országok deklarált célja azonos, mégpedig az Európai Unióhoz történő mielőbbi csatlakozás, aminek egyik fontos területe a mezőgazdaság. A vizsgált országok ebből a szempontból nagy különbségeket mutatnak, azonban közös bennük, hogy a szektor súlya nagyobb, mint az uniós átlag. Jelen tanulmány áttekinti az alapvető mezőgazdasági indikátorokat, amelyek segítségével pontos képet lehet kapni az agrárszektor szerepéről, helyzetéről, termelési szerkezetéről, teljesítményéről és a külpiaci kapcsolatairól. A szektor teljesítményének változásait az azok háttérében meghúzódó okok követik (az inputfelhasználás alakulása, üzemszerkezet, árak és cserearányok, illetve az agrárpolitika). Az elemzés a legfrissebb elérhető évekre koncentrál. Az elmúlt néhány év alatt Szerbia a régió vezető mezőgazdasági termelőjévé és egyetlen nettó exportőrévé vált. A helyzet azonban számos veszélyforrást rejt magában (eltolódott ágazati egyensúly, elaprózódott birtokszerkezet, relatíve alacsony hozamok, előnytelen exportszerkezet, élelmiszerhigiéniá és minőségellenőrzési rendszerek), amelyek miatt fájdalmas és nehéz feladatok várnak még a térség országaira.

Journal of Economic Literature (JEL) kód: Q15, Q17, Q18

Kulcsszavak: Nyugat-Balkán, mezőgazdaság, birtokszerkezet, agrár-külkereskedelem, EU csatlakozás

A nyugat-balkáni régió régóta és lényegében változatlan intenzitással ad témát különböző kutatóknak és intézményeknek. Ezek döntő többsége alapvetően társadalmi, politikai elemzés. A jövőbeli EU csatlakozás vizsgálata is ezen a bázison valósul meg. Mindez tükrözi a mezőgazdaság – bár az uniós átlagot messze meghaladó, de összességében egyetlen országban sem alapvető – szerepét. A Világbank elemzéseinek középpontjában konkrét ügyek állnak, mint például a földpiac, földbérlet helyzete és nehézségei (Swinnen *et al.* 2006), vagy éppen az egészségügyi és nyugdíjrendszer problémái (Bredenkamp *et al.* 2008). Az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank és a FAO országspecifikus elemzéseket készít (pl. EBRD 2007; FAO 2005), illetve a FAO a regionális tanulmányok sorozatban éppen a közelmúltban foglalkozott a térség országainak mezőgazdaságával, külön az EU új tagországaival (Csáki – Jámbor 2009) és a nyugat-balkáni régióval (Mizik 2010). A jelen témához ez utóbbi áll a legközelebb, azonban az ott található, döntően „mérőföldkövekre” osztott vizsgálattal szemben itt a legfrissebb adatok elemzése történik meg néhány terület részletesebb kibontásával (pl. a mezőgazdasági foglalkoztatottakra jutó hozzáadott érték, exportszerkezet vagy a cserearányok változásának vizsgálata). Több, döntően

a régióban vagy annak közelében dolgozó kutató is elemezte már ezeket az országokat. Egy európai konzorcium tagjaként az Agrárgazdasági Kutató Intézet is vett már részt a régió mezőgazdaságának és élelmiszeriparának feltérképezésében (*Arcotrass 2006*). Az agrárszektorról konzisztens és összehasonlítható adatokat sok esetben nem találtak. Az IAMO tavaly publikálta az Agripolicy projekt eredményeit (*Volk 2010*), amelyben a térségbeli országok szakértői adnak átfogó képet hazájuk mezőgazdaságának és agrárpolitikájának aktuális helyzetéről. A tanulmány egyik komoly üzenete, hogy sokszor még így sem sikerült megbízható és pontos adatokhoz jutni. A konzorcium tagjaként *Erjavec (2010)*, a DG Agri volt szakértője évtizedek óta foglalkozik a térség uniós integrációjával, azon belül is a mezőgazdasággal. Kiemelésre érdemes még *Bojnec és Fertő (2003 és 2009)*, akik alapvetően a régió mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeinek a versenyképességét vizsgálták.

A jelen tanulmány átfogó képet kíván adni a nyugat-balkáni országok (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Montenegró, Szerbia) mezőgazdaságának helyzetéről és lehetőségeiről az elérhető legfrissebb adatok segítségével. Be kívánja mutatni az elmúlt közel húsz év adatainak tükrében a nyugat-balkáni országokban lezajlott mélyreható változásokat, uniós kontextusba helyezve, és kísérletet tesz a változások mögött meghúzódó okok feltárására is.

A szükséges adatok alapvetően három adatbázisból származnak. A termeléssel, árral és hozammal kapcsolatos információk a FAO adatbázisában érhetők el az országok mindegyikére. A kereskedelmi kapcsolatok elemzése a WTO adatain alapul. A mezőgazdaság súlyával, szerepével kapcsolatos elemzések – a nemzeti statisztikák és az elérhető cikkek mellett – a Világbank adatbázisára épülnek, azon belül is a WDI-re (World Development Indicators).

A tanulmány két fő szerkezeti egységre tagolódik. Az első a mezőgazdaság teljesítményének a bemutatása, amelyik négy témakör mentén történik meg. Ezek közül az első a szektornak a gazdaságban elfoglalt helyének az elemzése (a mezőgazdaság hozzáadott értéke, a foglalkoztatásban elfoglalt helye, a kibocsátás nagysága, az agrárexport és -import arányának az alakulása). Ezt követi az ágazat kibocsátásának a bemutatása és a hatékonyságának az alakulása. A fejezetet az agrár-külkereskedelem áttekintése zárja. A másik fő anyagrész a korábban bemutatott folyamatok és tendenciák indokait elemzi a következő területeken: az inputfelhasználás alakulása (munkaerő, föld, technológiai fejlődés), a mezőgazdasági termelés üzemszerkezete, az árak és cserearányok változása, illetve az agrárpolitika alakulása és hatásai.

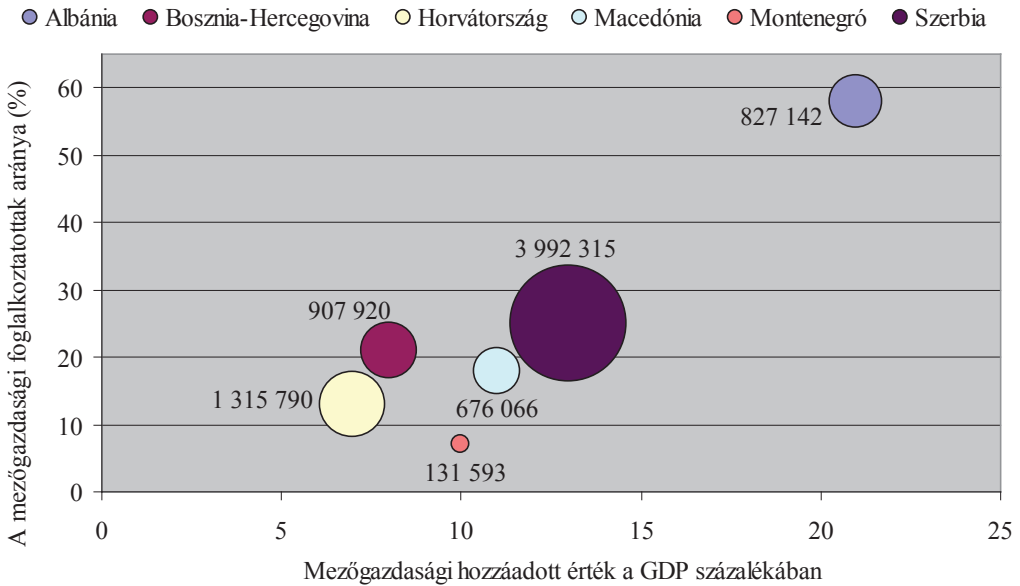
A mezőgazdasági szektor teljesítménye a nyugat-balkáni országokban

A mezőgazdaság súlya, szerepe és jellemzői

A mezőgazdaság súlyának és szerepének a megítéléséhez három mérőszámot használok: az ágazat hozzáadott értékének arányát a GDP-ben, a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányát és a mezőgazdaság kibocsátását. Az 1. (összehasonlító) ábra ezt szemlélteti.

1. ábra

A mezőgazdaság súlya és szerepe a nyugat-balkáni országokban, 2009

Forrás: saját szerkesztés a Világbank és a FAO adatbázisai, Volk (2010) és nemzeti statisztikák alapján

Albánia alapvetően kilóg a többi ország közül az átlagost jóval meghaladó mezőgazdasági szektorával, mind a hozzáadott értéket, mind a foglalkoztatottak arányát nézve.¹ Utóbbi szempontból Horvátország a másik véglet, míg a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya Montenegróban a legalacsonyabb. Egyértelmű és folyamatosan csökkenő trend egyik mutató esetében sem volt megfigyelhető az elmúlt húsz évben (Mizik 2011). A legalacsonyabb értékek is messze meghaladják azonban az Európai Unió egészének átlagát, ami 1,6% volt a hozzáadott értékben és 4,8 % a foglalkoztatottságban 2009-ben (Eurostat adatbázis). Ezen értékek ráadásul már tartalmazzák Bulgáriát és Romániát is, mely országokban igen jelentős a mezőgazdaság súlya.

A mezőgazdaság kibocsátását tekintve Szerbia messze a térség legnagyobb szereplője, a 2009-es termelési értéke meghaladta a másik öt ország együttes kibocsátását.² A korábbi évekhez viszonyítva Albánia érte el a legnagyobb növekedést, amit alapvetően az indokol, hogy nem volt érintett a délszláv háborúban. A térség termelése összességében is növekedést

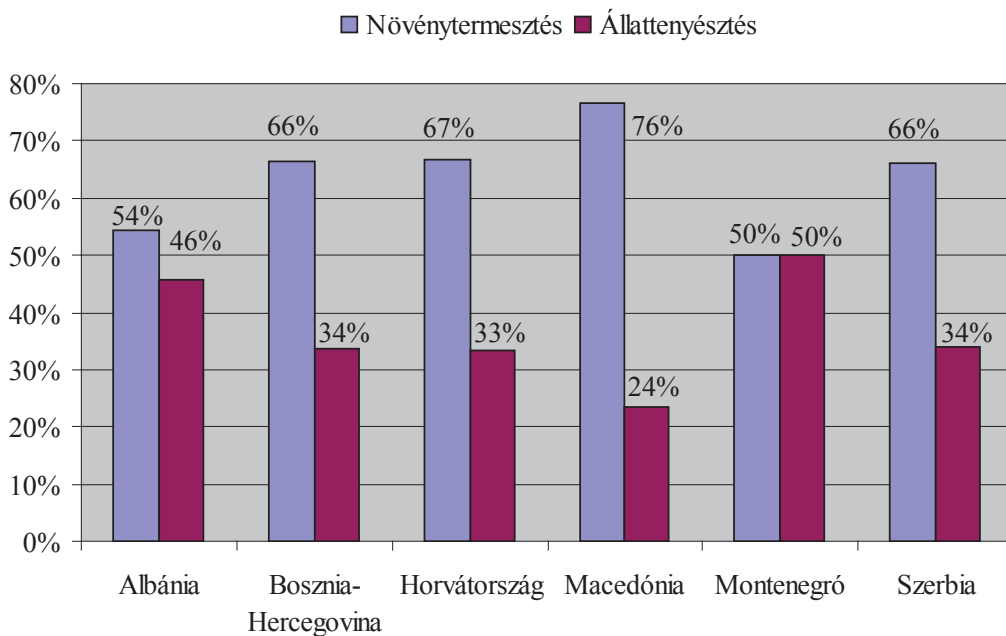
¹ A 90-es években még a GDP felét is meghaladta a mezőgazdaság hozzáadott értéke, és még 2009-ben is 20 százalék felett volt. A Világbank adatbázisából az is kiderül, hogy ez az érték nagyobb volt, mint az ipar hozzájárulása a GDP-hez (19,7%), aminek alapján a mezőgazdaság a második legfontosabb szektor Albániában. A foglalkoztatásban betöltött szerepe is óriási (58%), ami azonban szintén volt még ennél is magasabb.

² Az adatok ezer nemzetközi dollárban vannak megadva, ami a FAO, illetve a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap által is használt elvi pénzmennyiség. Ez azt mutatja meg, hogy az adott időpontban mennyi volt a dollár vásárlóereje az Egyesült Államokban. Adott esetben az összehasonlításokra jobb, mint a valutárfolyam, viszont ezen tulajdonsága miatt más valutára közvetlenül nem váltható át.

mutat, ami az EU-ban alapvetően stagnál (FAO adatbázis). A termelés összetételét nézve azonban igen komoly aránytalanság figyelhető meg (2. ábra).

2. ábra

A mezőgazdaság kibocsátásának összetétele, 2009

Forrás: saját számítás a FAO adatbázis alapján

A növénytermesztés domináns szerepe leginkább Macedóniában figyelhető meg, a mezőgazdasági összeteljesítmény 76 százalékát adja. Ez különösen azért érdekes, mert a domborzatilag nagyjából hasonló Montegróban teljesen egyensúlyban van a két ágazat. A három legnagyobb országban (Szerbia, Horvátország és Bosznia-Hercegovina) egyaránt 2/3-nyi a növénytermesztés súlya. Albániában nagyjából egyensúlyban van a két ágazat, illetve ez az egyetlen ország, ahol korábban hosszú évekig az állattenyésztés aránya volt magasabb (Mizik 2011). Az EU-ban annak ellenére is folyamatosan egyensúlyban van a két ágazat, hogy az országok között igen jelentősek az eltérések. Például Franciaország, Olaszország vagy Spanyolország a növénytermesztés túlsúlyával jellemezhető, míg Írország, Nagy-Britannia vagy Dánia hagyományosan az állattenyésztés területén sokkal erősebb (FAO adatbázis). A fentiek következtében különösen nagy probléma a régióban az öntözés hiánya, ami kedvezőtlen időjárás esetén jelentős termés kiesést okozhat.³ Ebből a szempontból Macedónia jár az élen, de az öntözött területek aránya ott is csak 2,7%, míg a két legjelentősebb termelőnél ennél sokkal alacsonyabb (Horvátország 0,25%, Szerbia 0,51%) a Világbank adatbázisa szerint. Az EU-ban az öntözés jóval elterjedtebb (nagyjából

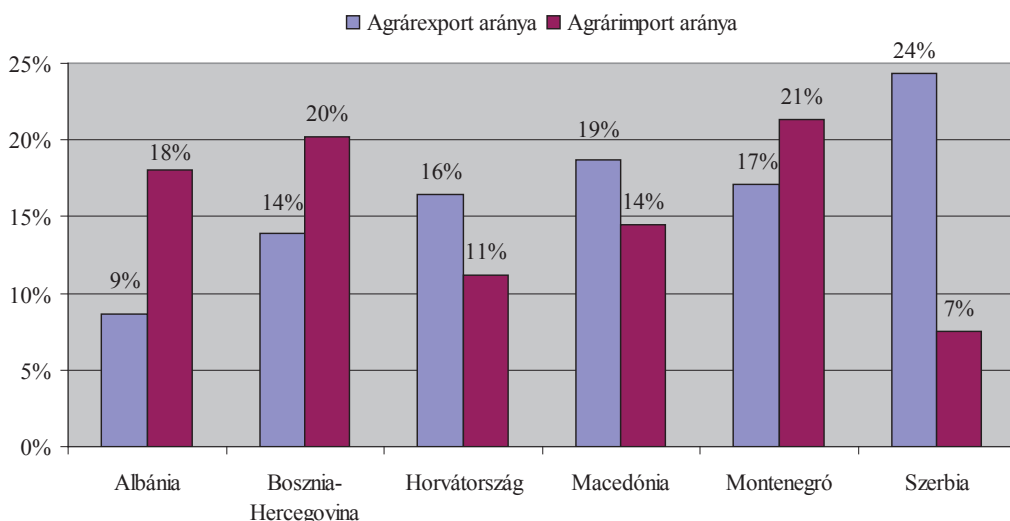
³ Ez jól megfigyelhető az idősoros adatok elemzésekor, hiszen az aszály 2000-ben, 2003-ban és 2007-ben is igen komoly termés kiesést okozott (Mizik, 2011).

10%-ot tesz ki), különösen a mediterrán országokban, például Görögországban közel 40% (Eurostat adatbázis).

A mezőgazdaság súlyának és fontosságának a mérőszáma az is, hogy a szektor milyen arányt képvisel az adott ország exportjában és importjában.⁴ Az elemzéshez felhasznált WTO ITS (International Trade Statistics – nemzetközi kereskedelmi statisztika) adatbázis a mezőgazdasági alapanyagok és élelmiszeripari termékek SITC (Standard International Trade Classification - szabványos nemzetközi kereskedelmi áruosztályozás) Rev. 3 nomenklatúra szerinti besorolás 0, 1, 4, áruosztályait és a 21, 22, 23, 24, 25, 26 és 29 árucsoportjait tartalmazza. A 3. ábra az agrárimport és -export relatív súlyát mutatja be.

3. ábra

Az agrárimport és -export relatív súlya, 2009⁵

Forrás: saját számítás a WTO adatbázisa alapján

Az agrárimport aránya a teljes exporthoz viszonyítva Szerbia esetében a legmagasabb, ami a mezőgazdaság kulcsfontosságú szerepét mutatja, hiszen 2009-ben a külföldi valutabevételek közel 25 százalékát generálta az ágazat. Mindennek történelmi gyökerei vannak, hiszen a szerb-montenegrói államközösség kiinduló értéke is 30 százalék volt (WTO adatbázis). Az EU-átlagokhoz az albán érték áll a legközelebb (EU-27: 10,8%, EU-12: 9,6% a WTO adatbázisa alapján).

Az agrárimport relatív súlyát vizsgálva három országban (Horvátország, Macedónia és Szerbia) alacsonyabb, míg a másik háromban (Albánia, Bosznia-Hercegovina és Montenegró) magasabb értékeket kapunk. Szerbia esetében a legalacsonyabb a mutató, már évek óta 7,5 százalék közelében áll. A többi országban a korábbi csökkenő trend 2009-ben tört meg, amikor az agrárimport erőteljesebben ugrott meg, mint az import egésze. A saját

⁴ A régió súlyát jól érzékelteti, hogy WTO adatbázis alapján a hat ország együttes agrárimportja a magyarénak kétharmadát teszi ki, míg a teljes exportja nem éri el az egyharmadát sem.

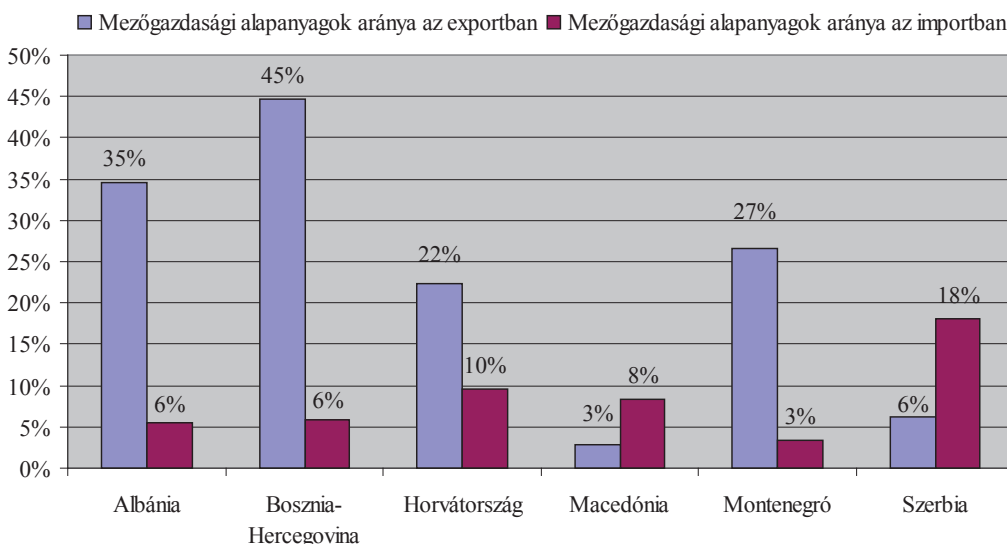
⁵ Montenegró esetében a 2007-es adat a legfrissebb a WTO adatbázisában, így az ábra azt tartalmazza.

termelés felfutása Albániában eredményezte az importfüggőség legnagyobb csökkenését, azonban a mutató értéke még így is 20 százalék közelében van. Ez tovább fokozza a már korábban említett hatékonysági (és szerkezeti) problémákat, hiszen ez az arány viszonylag magas, de az alacsony exportteljesítményt (8,7%) és a mezőgazdasági szektornak a GDP 20 százalékát meghaladó mértékét figyelembe véve még inkább annak tekinthető. Az EU-27 átlagához (11,1%) ez esetben a horvát érték áll a legközelebb, míg a kicsit alacsonyabb szerb az új tagországok átlagával (8,3%) van összhangban (WTO adatbázis).

Az agrárexport és -import relatív súlya mellett érdemes megvizsgálni annak szerkezetét is. Ez arra a kérdésre ad választ, hogy abban a mezőgazdasági alapanyagok vagy a feldolgozott termékek a meghatározóak-e. Az export esetében az előbbi kevésbé előnyös, hiszen a tömegtermékekénél igen alacsony a hozzáadott érték, és a versenyképességet lényegében az ár határozza meg. A 4. ábra az agrárexport szerkezetét szemlélteti.

4. ábra

A mezőgazdasági alapanyagok aránya a kereskedelemben, 2009

Forrás: saját számítás a WTO adatbázis alapján

Az utóbbi években a régió országaiban kedvező irányba tolódott el az agrárexport szerkezete, különösen Szerbiában és Macedóniában, ahol az alapanyagok aránya már az EU átlagát is alulmúlja (13,9%, az új tagországokban 15,2% a WTO adatbázisa alapján). A többi érték azonban még mindig túlságosan magas. Bosznia-Hercegovina helyzete a legrosszabb, közel 45 százalékos értékkel. Ez különösen annak fényében kedvezőtlen, hogy az ország mezőgazdasági adottságai nem a legjobbak között vannak (magas a hegyvidéki területek aránya), így még inkább törekednie kellene az alapanyagok helyett a lehető legmagasabb feldolgozottsági fokú termékek kivitelére. Az inputintenzív termelés helyett – az ország adottságaival összhangban – például organikus termékekre kellene koncentrálnia (Bojnc 2005).

Az agrárimportot illetően éppen fordított a megítélés, vagyis minél magasabb az alapanyagok aránya, annál jobb. Szerbia kivételével 2009-re az értékek 3 és 10% közé kerültek, amelyek alacsonyabbak az export esetében kapott arányoknál. Az EU esetében ez az érték lényegében azonos az exportnál bemutatottal, és nincs lényegi eltérés az egyes tagországok között (EU-27: 13,6%, EU-12: 13,4%). Az export és az import szerkezetének vizsgálata rávilágít arra, amit már több tanulmány is alátámasztott (például *Bojnec – Fertő 2003*; *Volk 2010*): a térség alapvetően tömegtermékeket exportál, míg az importban nagyobb a magasabb feldolgozottsági szintű termékek aránya. Mindezt az export és az import összetételének a vizsgálata is alátámasztotta, mivel a kivitelben magasabb a mezőgazdasági alapanyagok aránya, mint a behozatalban. Ebből a szempontból Bosznia-Hercegovina helyzete a legrosszabb, míg Szerbia és különösen Macedónia agrár-külkereskedelme a legkedvezőbb. Maga a jelenség mindenképpen komoly veszélyforrás, hiszen ilyen feltételek mellett az export versenyképessége alapvetően az ártól függ (kisebb az árban elismertethető hozzáadott érték), ami a relatíve költséges szállítás figyelembevételével könnyen az értékesíthető mennyiség csökkenéséhez és ezáltal érdemi exportbevétel-kieséshez vezethet.

Tény viszont, hogy a mezőgazdaságnak az átlagosnál fontosabb élelmezési szerepe van a térségben, hiszen a háztartások – a folyamatosan csökkenő tendencia ellenére is – az összjövedelmüknek jelentős hányadát fordítják ilyen célra. Ez az arány Albániában a legmagasabb (57,8%), míg a 35,2 százalékos bosnyák érték a legalacsonyabb (USDA adatbázis). De még ez utóbbi is jóval magasabb, mint az uniós 19,4 százalékos átlag, amelyikben pedig Románia kiugró, 50 százalékos értéke is benne van (Eurostat adatbázis).

A szektor hatékonyságának alakulása

A hatékonyság vizsgálatának egyik eszköze a munkaerő egységére vetített mezőgazdasági hozzáadott érték. Ez ráadásul közvetlenül is összehasonlítható, így általa megítélhető a termelés hatékonysága. Az 1. táblázat ezeket az adatokat tartalmazza.

1. táblázat

Az egy foglalkoztatottra jutó hozzáadott érték, 2008 [USD a 2000. év bázisán]

Albánia	Bosznia-Hercegovina	Horvátország	Macedónia	Montenegró	Szerbia
1663*	11647	16123	4644	2196	N/A

* 2006-os adat

Forrás: Világbank adatbázisa

Amint az a korábbi adatok alapján várható volt, az egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jutó hozzáadott érték terén Albánia áll a legrosszabbul, amelyet Montenegró követ (1663 és 2196 USD). Mindez komoly hatékonysági problémákat jelez. Az utóbbi pár évben Bosznia-Hercegovina érte el a legnagyobb mértékű növekedést, de még ezzel sem sikerült utolérni a régió éllovasát, Horvátországot. A 16123 dolláros érték igen magasnak számít, hiszen a Világbank adatbázisa alapján alig marad el az euróövezet országainak átlagától (23700 USD), viszont több mint kétszeresen felülmúlja a magyar vagy a román értéket (7006 és 6952 USD). A hozzáadott érték alakulása természetesen szoros összefüggésben van a szektor kibocsátásával. A komoly negatív természeti hatások érdemben érintik a növénytermesztést,

ami csökkenti a hatékonyságot. Ezt két tényező is felerősíti: a növénytermesztés túlsúlya az országok többségében, illetve az öntözés hiánya.

A mezőgazdaság hatékonyságának kulcselemei a termelés nagysága és az elért hozamok. Az öszttermelésen belül a gabona, hús és tej szegmensek legjelentősebb termékei kerülnek bemutatásra. A gabonafélék esetében ez a kukoricát jelenti. Ennek az az egyszerű oka, hogy (a FAO adatbázis alapján) a gabonatermelés legnagyobb részarányát minden évben a kukorica adta a régióban.⁶ A 2. táblázat a kukoricatermelés nagyságát és hozamait mutatja be.

2. táblázat

A kukoricatermelés nagysága és hozamai a nyugat-balkáni országokban, 2009

	Albánia	B&H	Horvát-ország	Macedónia	Montenegró	Szerbia
Termelés (1000 tonna)	265,1	962,9	2182,5	154,2	6,9*	6396,3
Hozam (t/ha)	5,57	5,10	7,35	4,75	2,52	5,29

* 2008-as adat

Forrás: FAO adatbázis

A táblázat adatai alapján látható, hogy a térség legjelentősebb gabonatermelője egyértelműen Szerbia. Az adatokat nézve elmondható, hogy ez az ország adta a régió kukoricatermelésének 64 százalékát. További jelentős termelő még Horvátország 2 millió tonna feletti termésmennyiséggel, illetve közel 1 millió tonnával Bosznia és Hercegovina. A régió egészét nézve elmondható, hogy a kukorica termelése igen jelentősen, 1992-höz képest 30 százalékkal, míg 2000-hez képest 47 százalékkal nőtt (*Mizik 2011*).

A termésátlagok vonatkozásában igen jelentős különbségek vannak a régióban. A legmagasabb érték Horvátországban figyelhető meg (7,35 t/ha), míg a legalacsonyabb Montenegróban (2,52 t/ha). A Montenegróhoz nagyjából hasonló adottságokkal rendelkező Macedónia ennél némileg jobb eredményeket ért el (4,75 t/ha). A másik három ország (Albánia, Bosznia-Hercegovina és Szerbia) értékei a régiós átlag körül ingadoznak. A 2000-es évhez viszonyítva elmondható, hogy a kukorica átlaghozama 60 százalékkal nőtt (*Mizik 2011*). Ezek az értékek, sőt az önmagában kiugrónak számító horvát termésátlag is, elmaradnak az uniós átlagtól. Ez különösen akkor igaz, ha az ún. régi tagországokhoz viszonyítunk (EU-15), ahol a kukoricáé 9,26 t/ha volt 2009-ben (Eurostat adatbázis). Mindez azt is jelzi, hogy megfelelő technológia használatával (minőségi vetőmag, szakértelem, modern gépek) változatlan termőterület mellett is érdemben növelhető lenne a régió kibocsátása a terméshozamok jelentős emelkedése által.

A következő termékkör a hús. A FAO adatbázis alapján egyértelmű, hogy a régióban a sertéshús a legfontosabb termék, így ez kerül részletesebben elemzésre.⁷ A tejtermelés elemzéséhez azonban igen fontos a szarvasmarha-állomány alakulása is, így az is itt kerül bemutatásra (7. táblázat).

⁶ Országszinten nézve is mindössze Albániában és Macedóniában jelentősebb a búza termelése.

⁷ Országszinten Albániában, Bosznia-Hercegovinában és Montenegróban elsődleges a marhahús termelése.

3. táblázat

Az állatlétszám alakulása a nyugat-balkáni országokban, 2009 [1000 db]

	Albánia	B&H	Horvát-ország	Macedónia	Montenegró	Szerbia
Szarvasmarha	494	458	447	253	109*	1 002
Sertés	160	529	1 250	194	10*	3 631

* 2008-as adat

Forrás: FAO adatbázis

A szarvasmarha-állomány átlagosan több mint 30 százalékkal (4 millióról 2,8-ra) esett vissza az elmúlt 18 évben, amelynek a fő oka a legjelentősebb termelő, Szerbia állatlétszámának a jelentős csökkenése (*Mizik 2011*). Ezzel ellentétben a sertésállomány alapvetően stabilan alakult és érdemi visszaesést itt is csak Szerbia mutatott, míg a többi országban növekedett az állomány. A régió egészét nézve a – a később elemzésre kerülő tej mellett – sertés az egyike azon mezőgazdasági termékeknek, amelyet elkerült a „háborús” visszaesés.

A sertéshús termelését nézve – már az állományi adatokból is következően – elmondható, hogy a térség legjelentősebb termelője 76,3 százalékos részesedéssel Szerbia. A 4. táblázat ezt foglalja össze a húshozamok alakulásával együtt.

4. táblázat

A sertéshústermelés és a húshozamok alakulása a nyugat-balkáni országokban, 2009

	Albánia	B&H	Horvát-ország	Macedónia	Montenegró	Szerbia
Termelés (1000 tonna)	12,5	9,7	131,0	8,3	2,4	528,0
Hozam (kg/állat)	67	67	76	98	102	98

Forrás: FAO adatbázis

A sertéshús-termelés alakulása teljes összhangot mutat az állomány alakulásával, érdemi változás a szerb termelés jelentősebb csökkenése, amit a megduplázódott horvát kibocsátás kompenzált (*Mizik 2011*). A húshozamok kapcsán mindenképpen kiemelésre érdemes Szerbia, Montenegró és Macedónia igen magas értéke. Ez utóbbi országban korábban is ilyen magas szinten volt a húshozam, azonban az előbbi két ország jelentős növekedést tudott felmutatni az utóbbi 10 évben. Ez az érték eléri az EU átlagát, ahol csak Olaszország tudott kiugró, 125 kg/állat értéket elérni, de például Belgium és Hollandia is a 100-as érték alatt maradt (FAO adatbázis).

A harmadik lényeges mezőgazdasági termék a tej. Jelen esetben ez kizárólag a tehéntejet jelenti, mint domináns terméket.⁸ Mint korábban szinte minden termék esetében, a legjelentősebb termelő Szerbia. Meg kell azonban jegyezni, hogy Albánia jelentős növekedést tudott elérni az elmúlt közel 20 évben, és a megfigyelhető tendenciák tükrében a jövőben akár a térség legnagyobb tejtermelőjévé is válhat (*Mizik 2011*). Ezt mutatja be az 5. táblázat.

⁸ Ez még Albániára és Macedóniára is igaz, ahol ugyan jelentős a kecske- és juhtej termelése, de alig haladja meg az öszttermelés 10 százalékát (FAO adatbázis).

5. táblázat

A tehéntejtermelés és a tejhozam alakulása a nyugat-balkáni országokban, 2009

	Albánia	B&H	Horvátország	Macedónia	Montenegró	Szerbia
Termelés (1000 tonna)	908	757	818	343	169*	1 509
Hozam (kg/állat/év)	2 572	2 580	3 850	2 636	2 305	2 647

* 2008-as adat

Forrás: FAO adatbázis

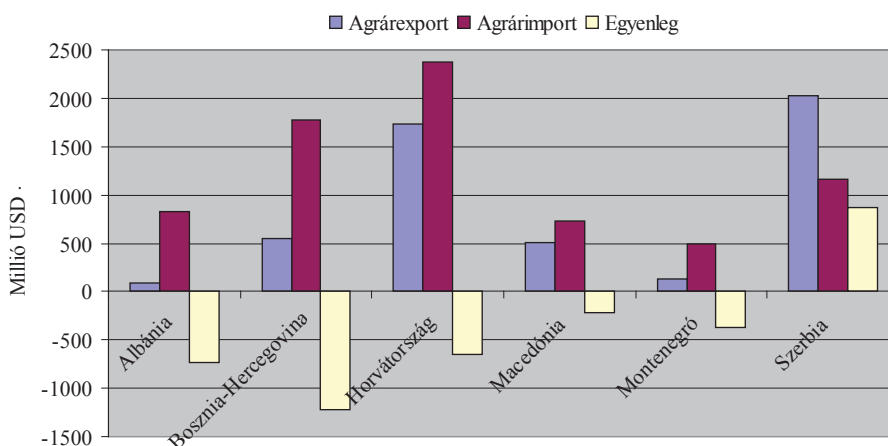
A tejtermelésben a régió folyamatos növekedést mutat, ami alapvetően a tejhozamok jelentős növekedésének köszönhető. A legmagasabb értéket Horvátország tudta elérni, megközelítette a 4000 kilogrammot. Mindazonáltal elmondható, hogy még ez a térségben kiugróan magas érték is messze elmarad az uniós átlagoktól. Az átlagos éves tejhozam 6707 kg az EU-27-ben, de még az új tagországokban (EU-10) is átlagosan 5567 kg (EC, 2010). Tehát ebben az ágazatban is még igen komoly tartalékok vannak, mivel a fejlett technológiák átvételével a tejhozamok jelentősen növelhetők.

Az agrár-külkereskedelem a nyugat-balkáni országokban

A külkereskedelem vizsgálatának alapvetően az export, import, illetve az ezek kapcsolatából adódó külkereskedelmi egyenleg az eszköze. Az 5. ábra ezt mutatja be.

5. ábra

Az agrár-külkereskedelem alakulása, 2009⁹

Forrás: saját számítás a WTO adatbázisa alapján

⁹ Montenegró esetében a 2007-es adat a legfrissebb a WTO adatbázisában, így az ábra azt tartalmazza.

A mezőgazdasági termékek kivitelének tekintetében Szerbia a régió vezető exportőre, átvéve az elsőséget Horvátországtól. Szerbia 2009-ben már 300 millió dollárral több agrárterméket tudott a külpiacokon értékesíteni vetélytársánál. Bosznia-Hercegovina és Macedónia, illetve Albánia és Montenegró kivitele értékben nagyjából hasonlóak, bár eltörpülnek a szerb és horvát exporthoz képest. Az importadatok alapján látható, hogy a régió egésze nettó importőr (a 4,9 milliárd dolláros kivitellel szemben közel 7 milliárdos behozatal áll). Horvátország a legjelentősebb importőr, amelyet Bosznia-Hercegovina és Szerbia követ. Az export és import összevetéséből látható, hogy a térség egyetlen külkereskedelmi többletet produkáló országa Szerbia. A világgazdasági válság visszavetette a térség kivitelét és behozatalát is, de a visszaesés mértéke jóval nagyobb volt az importnál (18 százalék a mindössze 6 százalékkal szemben), ami értékben közel 1,2 milliárd dollárral javította a nyugat-balkáni országok agrár-külkereskedelmének az egyenlegét (*Mizik 2011*). A térség ennek ellenére nettó importőr maradt, a passzívum közel 2 milliárd dollár volt 2009-ben. Ehhez azt is hozzá kell tenni, hogy ennek 63 százaléka Bosznia-Hercegovinához volt köthető.

Mind az export, mind az import esetében az EU-27 a térség országainak legfontosabb kereskedelmi partnere. Ebből a szempontból mindenképpen érdekes, hogy a hat nyugat-balkáni ország közül három még nem tagja a Világkereskedelmi Szervezetnek (Bosznia-Hercegovina, Montenegró és Szerbia egyelőre csak megfigyelői státuszban vannak), holott az EU a kereskedelemben kiemelt figyelmet fordít a WTO növény- és állategészségügyi szabályainak betartására. Emellett az élelmiszerbiztonság terén a régió országainak számára kiemelt fontosságú az EU élelmiszerhigiéniai és minőségellenőrzési rendszerének a mielőbbi, nemzeti szabályozásba történő átültetése (*Mizik 2010*). Ez hosszabb távon messze túlmutat a versenyképéségen, hiszen a piacra jutás alapfeltétele lesz.¹⁰ Szerencsére a térségben már több figyelemreméltó lépés is született. Így például független élelmiszerbiztonsági hatóság működik Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban és Macedóniában, néhányukat már az EU is hivatalosan elismerte (*Mizik 2010*). Úgy tűnik, hogy Szerbia komolyan lemaradt ezen a téren, hiszen egyrészt még nincs elfogadott élelmiszerbiztonsági törvénye, másrészt a független élelmiszerbiztonsági hatóság még nem került felállításra (*Rasavac – Cuk 2009*). Persze ezek az intézmények megfelelő erőforrások hiányában (képzett és jól fizetett munkaerő, pénzügyi erőforrások a tesztek elvégzéséhez, vagy jól felszerelt laboratóriumok) nem képesek a feladatukat ellátni.

A mezőgazdaság teljesítményét meghatározó tényezők

Az inputfelhasználás alakulása

A termelés inputjai közül a legfontosabb a munkaerő. Megbízható adatok azonban csak négy országra állnak rendelkezésre (Albánia, Horvátország, Macedónia és Szerbia), így ezek kerülnek elemzésre (6. táblázat).

¹⁰ Ebből a szempontból fontos lenne például olyan árazási rendszer bevezetése, amelyik a gazdálkodókat a jobb minőségű, illetve a magasabb hozzáadott értékű termékek termelésének irányába mozdítaná el (EBRD 2007).

6. táblázat

A munkaerő állományának változása, 2008

	Mezőgazdasági foglalkoztatottak száma (ezer fő)	Változás az előző évhez képest
Albánia*	542,0	-0,6%
Horvátország	221,7	+5,6%
Macedónia	119,8	+11,2%
Szerbia	708,8	+28,3%

* 2006-os adat

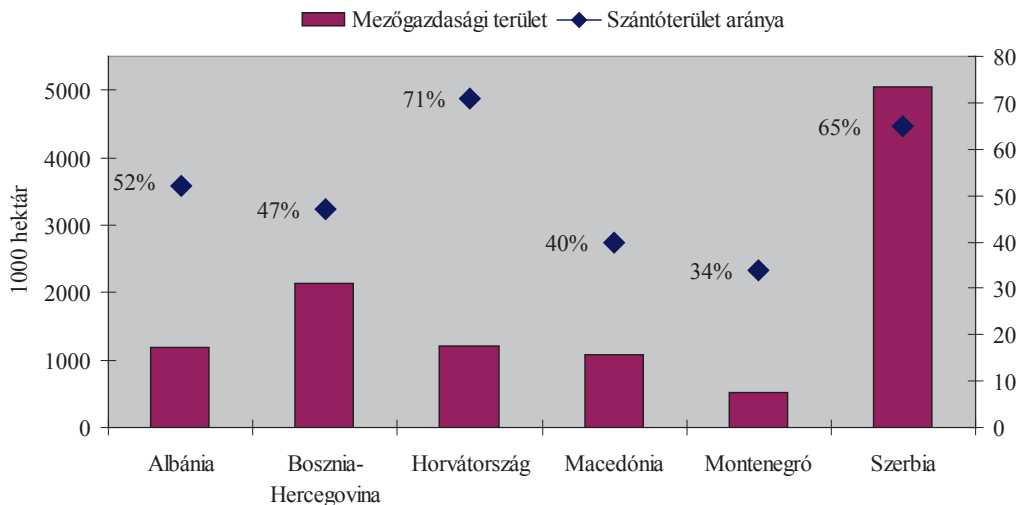
Forrás: ILO adatbázisa alapján saját számítás

Az ILO adatbázisa alapján elmondható, hogy csak Albániában csökkent (minimális mértékben) a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma, míg a másik három országban nőtt, különösen Szerbiában. Ez utóbbi országban ez már az arányuk növekedését is eredményezte. Az EU-ra ezzel szemben a mezőgazdasági munkaerő folyamatos kiáramlása a jellemző, különösen az új tagországokban (Eurostat adatbázis).

A következő kikerülhetetlen inputtényező a föld, vagyis a mezőgazdasági terület nagysága, illetve azon belül kiemelten a szántóterület aránya. A 6. ábra ezt foglalja össze.

6. ábra

A mezőgazdasági terület nagysága és a szántó aránya, 2009

Forrás: saját szerkesztés a FAO adatbázis alapján

A nyugat-balkáni országok közül a legnagyobb mezőgazdasági területtel Szerbia rendelkezik, míg a legkisebbel Montenegró. Az értékek alapvetően az egyes országok területi sorrendjét tükrözik, kivéve Bosznia-Hercegovinát és Horvátországot, ahol a területileg nagyobb országban kisebb a mezőgazdasági terület nagysága. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy Horvátországban 2004-ben igen jelentős módszertani változás történt a

nyilvántartásban, ami önmagában a mezőgazdasági terület 40 százalékos, azon belül pedig a szántó 25 százalékos csökkenését eredményezte (Mizik 2011). Mindez azt is okozta, hogy a szántóterületnek a korábbi években átlagosnak mondható nagysága jelentősen megugrott, és 2009-ben a legmagasabb arányt mutatta az összes ország között. A legalacsonyabb mértékű szántó nem véletlenül található Montenegróban és Macedóniában, mivel mindkét ország alapvetően hegyvidéki terület. A mezőgazdasági terület nagysága az elmúlt években mindegyik országban csökkenést mutatott, viszont a szántó arányának növekedése azt sejteti, hogy a művelésből a rosszabb adottságú területek kerülnek kivonásra. Ez utóbbi mindenképpen pozitív folyamatként értékelhető.

A technológiafejlődés egyik lehetséges megközelítése a mezőgazdaság gépesítetttségének a vizsgálata.

7. táblázat

A 100 km² szántóra jutó traktorok száma, 2007

	A 100 km ² szántóra jutó traktorok száma (db)	Változás az előző évhez képest
Albánia	143	5,9%
Bosznia-Hercegovina	284	0,7%
Horvátország	2229	3,3%
Macedónia	1244	5,1%
Montenegró	1829*	N/A
Szerbia	19	-5,0%

* 2005-ös adat

Forrás: Világbank adatbázisa alapján saját számítás

A gépesítettség terén (7. táblázat) nem állnak túlságosan jól a nyugat-balkáni országok, illetve a túlzottan magas értékek esetében pedig megkérdőjelezhető azok pontossága. Például Horvátországban a mutató értéke 38-ról 2188-ra nőtt 2002-ről 2003-ra, mivel akkor zajlott le az országban az általános mezőgazdasági összeírás (Mizik 2011). A két szélső véglet Horvátország (2229 db/km²) és Szerbia (19db/km²). Az előbbi érték mindenképpen magas, hiszen az EU-n belül is csak Olaszországban található ennél magasabb érték (2667), míg például Németországban (646) vagy Franciaországban (615) ennek alig több mint negyede (Világbank WDI adatbázisa). A relatív traktorszám ugyanakkor növekedést mutat, mindössze Szerbiában csökkent az előző évhez viszonyítva. Természetesen további fontos szempont még a traktorok minősége, illetve az is, hogy a teljesítményük mennyire van összhangban az adottságokkal (az üzemszerkezetről a következő fejezetpont ad áttekintést).

Az uniós átlagtól elmaradó kukorica hozamok hátterében – a gépesítettség mellett – a nem kielégítő műtrágya-felhasználás is állhat. Ennek vizsgálata is a szántóterületre vetítve történik (8. táblázat).

8. táblázat

Az egy hektár szántóra jutó műtrágya-felhasználás, 2007

	Az egy hektár szántóra jutó műtrágya felhasználása (kg)	Változás az előző évhez képest
Albánia	63,3	6,0%
Bosznia-Hercegovina	57,5	28,5%
Horvátország	155,0	-33,7%
Macedónia	66,1	18,7%
Szerbia	127,4	21,0%

Forrás: A Világbank adatbázisa alapján saját számítás

A táblázatból látható, hogy a műtrágya felhasználásában Horvátország jár az élen, azonban a mutató értéke – egyedülként a régióban – csökkent az előző évhez viszonyítva. Az EU nyugati tagországaiban, valamint Litvániában és Lengyelországban a 200 kg/ha körüli értékek a jellemzőek, míg a térségben jellemző 60 kg/ha az új tagországokban fordul elő (Világbank WDI adatbázis). Ennek alapján nyilvánvaló, hogy a műtrágyázás növelésével a hozamokban jelentős növekedést tudnának elérni az érintett országok.

A mezőgazdasági üzemszerkezet

A gazdaságok számának és az általuk művelt terület nagyságának a vizsgálata jó alapot ad a hatékonysági és versenyképességi problémák feltárásához. A túlságosan elaprózódott birtokszerkezet nyilvánvalóan versenyhátrányt jelent a szántóföldi növénytermesztésben, ami pedig az egyik fő terméke a nyugat-balkáni országoknak. A következő táblázatban szereplő, mezőgazdasági területre vonatkozó értékek bizonyos esetekben komoly eltérést mutatnak a korábban bemutatott adatokkal szemben. Az eltérés okai sokrétűek. A más adatforrás mellett ebben szerepet játszik az is, hogy a 9. táblázat nem tartalmazza az állami (közvetlenül vagy bármilyen állami vállalaton keresztül) tulajdonú, vagy állami használatban lévő földeket. Emellett még kiemelésre érdemes a térség azon sajátossága, hogy a mezőgazdasági terület egy része nem áll művelés alatt. Ez különösen Szerbiára jellemző, ahol ennek az aránya 20 százalék körül mozog (Njegovan – Bošković 2006). A parlagon hagyás hátterében több dolog is áll, a még mindig éles (és jelentős számban található) taposóaknáktól kezdve a vidéki területekre jellemző intenzív elvándorlásig (FAO 2005).

9. táblázat

A mezőgazdasági vállalkozások száma és a földhasználat megoszlása, 2005 [1000]

Kategóriák	Albánia	B&H	Horvátó.	Macedónia*	Montenegró**	Szerbia*
Mezőgazdasági vállalkozások	394,9	515,0	449,9	192,4	43,2	778,9
0 - 2 ha	354,6	250,0	299,7	83,5	28,6	360,3
2 - 5 ha	40,0	150,0	86,0	38,6	8,6	244,1
5 - 10 ha	0,2	90,0	42,6	50,4	3,8	131,4
10 - 100 ha	0,05	20,0	15,8	11,9	1,7	36,8
<100 ha	0,0	0,2	5,8	5,1	0,7	6,3
Mg-i terület (ha)	427,3	2 444,0	1 077,4	264,4	136,6	2 869,0
0 - 2 ha	305,1	N/A	118,0	188,6	23,3	347,3
2 - 5 ha	120,0	N/A	188,9		29,4	854,4
5 - 10 ha	1,3	N/A	214,2	42,7	27,9	957,7
10 - 20 ha	0,9	N/A	164,4	33,1	24,0	503,4
<20 ha		N/A	391,9		31,9	206,3
Átlagos nagyság	1,1	4,7	2,4	1,4	3,2	3,7

* Az adatok kizárólag az egyéni (családi) gazdaságokra vonatkoznak, vagyis a társas vállalkozások és a szövetkezetek nem szerepelnek benne

** 2003-as adat

Forrás: ARCOTRASS (2006), MonStat (2003) Montenegró esetében, SSO (2007) Macedónia esetében

A 9. táblázat alapján levonható az a következtetés, hogy a gazdaságok száma egyenes arányban van a mezőgazdasági terület nagyságával. Mindez azt is jelenti, hogy a nyugat-balkáni országokra általánosan jellemzőek a kisgazdaságok. Ennek egyik legfontosabb oka a korábbi jugoszláv agrárpolitika, amelyik egészen a nyolcvanas évek közepéig 10 hektárban limitálta a gazdaságok nagyságát (Njegovan – Bošković 2006). Mindegyik országban a termelőegységek minimum fele található a legkisebb (0-2 hektár) méretkategóriában. A méret szerint felfelé haladva folyamatosan csökken a gazdaságok száma, ami alól csak Macedónia a kivétel, ahol több gazdaság található az 5-10 hektáros kategóriában, mint az azt megelőző 2-5 hektárosban. Az elérhető adatok alapján látszik, hogy nincs 100 hektár feletti gazdaság Albániában, illetve Bosznia-Hercegovinában és Montenegróban is alig néhány. Ez utóbbi azért meglepő, mert a legmagasabb arány éppen Szerbiában figyelhető meg.

A művelt terület megoszlását nézve látszik, hogy a termelés szerkezete kicsit kedvezőbb, mint amit a gazdaságok méret szerinti besorolása mutatott, mivel a legalacsonyabb méretkategóriába tartozó nagyszámú gazdaság a földterület kisebb részén gazdálkodik. Látható azonban, hogy Macedóniában, de különösen Albániában dominánsak a kisgazdaságok a földhasználatban. Mindez az átlagos földterület nagyságában is megmutatkozik, amelyik ebben a két országban a legalacsonyabb (1,4 és 1,1 hektár/gazdaság). A földhasználat a többi országban a 2-5 és az 5-10 hektár közötti kategóriákban jelentősebb, illetve Horvátországban a 20 hektár fölöttiben. Ennek ellenére az átlagos birtokméret ezen országokban is nagyon alacsony, messze elmarad az EU (egyébként

világviszonylatban szintén kicsinek számító) 15 hektár körüli értékétől, ami az EU-15 esetében is alig 20 hektár.¹¹

Általánosságban véve elmondható, hogy az egyéni gazdaságokra alacsony üzemméret jellemző. A szétaprózódott termelési szerkezet és az eleve alacsony birtokméret mellett a nyugat-balkáni országok helyzetét tovább súlyosbítja, hogy ezek ráadásul több parcellában helyezkednek el. Mindez nem tesz lehetővé kellően (költség)hatékony és versenyképes mezőgazdasági termelést, és ezáltal a régió országainak kulcsproblémájává válik. A birtokkonszolidációnak az agrárpolitikai célok közötti szerepeltetése emiatt kiemelt jelentőségű. Ennek egyik eszköze lehet a földbérlés elősegítése, amellyel például Albánia élt (*World Bank 2006*). A gyakorlati tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy egyrészt ez rendkívül időigényes feladat, másrészt erős politikai háttér nélkül nem valósítható meg, hiszen túlságosan magas az érdeksérülés aránya. Jól látható ez abból is, hogy az átlagos területnagyság az évek múlásával is csak szerény mértékű növekedést mutatott a nyugat-balkáni országokban: például 2008-ra Albániában 1,2, Macedóniában 1,7 hektárra nőtt a korábbi 1,1 és 1,4-ről (*Volk 2010*).

A jól működő földpiachoz szükség van megbízható, pontos és naprakész földnyilvántartási rendszerre is, amilyen a régió országainak zömében nem áll rendelkezésre. A 2004-es horvát módszertani váltás is ezt a célt szolgálta, így már nem az elavult kataszteri nyilvántartás adatait használják a statisztikák elkészítéséhez. Ez az EU-csatlakozás szempontjából is fontos feladat, hiszen a Közös Agrárpolitika működtetése nem csupán a kielégítő színvonalú intézményi háttérrel követeli meg, hanem komoly információszolgáltatási kötelezettséget is támaszt a tagországokkal szemben.

Az árak és cserearányok alakulása

Az árak alakulásának bemutatása kapcsolódik a korábban elemzésre került termékekhez, így a kukorica, sertéshús és tehéntej kerül értékelésre. A 10. táblázat ezt mutatja be.

10. táblázat

A termelői árak a Nyugat-Balkánon (USD/tonna), 2008¹²

	Albánia	B&H	Horvátország	Macedónia	Szerbia
Kukorica	393	309	141	358	177
Sertéshús	5007	2479	2732	2801	2777
Tehéntej	442	484	499	572	425

Forrás: saját számítás a FAO adatbázis alapján

Alapvetően két árcentrum alakult ki: a nagy termelőknél (Horvátország és Szerbia) 150 USD/tonna körüli ár a jellemző, míg a többi országban 300 USD/tonna feletti. Az EU-n belül is hasonló határok között mozog az ár, a nagyobb termelőknél az alsó, a kisebb termelőknél pedig a felső határhoz közel.

¹¹ Azt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Szerbia esetében a társas vállalkozások mindenképpen emelik a fenti táblázatban található értéket, mivel a szövetkezetek átlagosan 326, a társas vállalkozások pedig 1547 hektáron gazdálkodnak (Njegovan – Bošković 2006).

¹² A FAO-adatbázis Montenegró esetében nem tartalmaz áradatokat.

A sertéshús esetében lényegesen kisebbek egyrészt az árkülönbségek, az országok többségében a 2500-2800 USD/tonna árcentrumban található az értékek, míg Albániában meghaladja az 5000 dollárt.¹³ Ez az érték kiugrónak számít, a legnagyobb európai termelők (pl. Németország, Franciaország vagy Hollandia) jellemzően 2000 dollár/tonna áron tudják előállítani a sertéshúst (FAO adatbázis).

A tej esetében a legmagasabb ár Macedóniában található, 2008-ban 572 dollár/tonna volt, ami meghaladja az uniós országok zömének átlagárát. A többi országban 500 dollár alatti az átlagár, a legalacsonyabb Szerbiában. Ez teljesen összhangban van az uniós árakkal, vagyis ezen a téren már árfelzárkózásról nem beszélhetünk.

A mezőgazdaság helyzetének megítélésében komoly szerepe van az ún. agrárrollónak, ami a mezőgazdasági és az ipari árindex egymáshoz viszonyított alakulását írja le. A mezőgazdaság számára kedvezőtlen, ha az ipari árak gyorsabban nőnek (11. táblázat). Erre vonatkozó adatok csak a nemzeti statisztikákban állnak rendelkezésre, és nem mindegyik ország esetében.

11. táblázat

Az agrárrolló a Nyugat-Balkánon

	A mezőgazdasági és az ipari árindex aránya	Változás az előző évhez képest
Albánia	1,25 (2006)	+0,4%
Bosznia-Hercegovina	1,05 (2007)	+3,6%
Horvátország	0,99 (2008)	+5,0%
Szerbia	1,09 (2009)	-9,5%

Forrás: nemzeti statisztikák alapján saját számítás

Az 1 feletti érték azt jelenti, hogy az árindexek egymáshoz viszonyított változása előnyös volt a mezőgazdaság számára, mivel a cserearányok kedvező irányba változtak. Ez leginkább Albániában figyelhető meg. Bosznia-Hercegovinában és Szerbiában szintén „záródott” az agrárrolló, bár a változás iránya eltérő volt az előző évhez képest. Horvátországban az 1 alatti érték még az ipari árindex nagyobb növekedését jelenti, de az előző évhez viszonyítva itt történt a legnagyobb mértékű felzárkózás.

Az agrárpolitika hatásai

A mezőgazdaság versenyképességét alapvetően meghatározza, hogy mekkora és milyen támogatásokat kap. Ebből a szempontból (is) Horvátország helyzete a legkedvezőbb, ahol a támogatás nagysága egy hektárra vetítve megközelíti a 400 eurót. Ez alig marad el az Unió átlagától, viszont meghaladja például a cseh értéket (Eurostat adatbázis).

¹³ A lényegében minden elemzett termék esetében megfigyelhető magas albán árak magyarázatot adnak arra, hogy miért ebben az országban a legmagasabb a háztartások kiadásaiban az élelmiszerekre és italokra fordított részarány.

12. táblázat: Az egy hektár mezőgazdasági területre vetített támogatások alakulása, 2008

	Támogatás (€/ha)	Változás az előző évhez képest
Albánia	39,9	3,3%
Bosznia-Hercegovina	40,4	24,8%
Horvátország*	358,9	18,9%
Macedónia	41,7	161,1%
Montenegró	24,8	31,2%
Szerbia	52,6	50,6%

* 2007-es adat

Forrás: a FAO adatbázis és Volk (2010) alapján saját számítás

A támogatások időben növekvő tendenciát mutatnak, azonban az egyes országok között jelentős eltérések vannak. Összességében látható, hogy a régió országainak pénzügyi lehetőségei – Horvátország kivételével – jelentősen elmaradnak az Unióétól. Nyilvánvaló, hogy magasabb támogatási szint mellett a kibocsátás érdemi növekedése következne be a térségben. A támogatások szerkezetét nézve azok döntő része az EU-besorolás szerint 1. pillérbe tartozik és jelentős részük ráadásul a termeléshez kötött (*Lampietti et al. 2009*). A támogatások struktúráját nézve az KAP rendszeréhez Horvátország áll a legközelebb, míg Szerbia van a legtávolabb attól (*Erjavec 2010*).

A legfontosabb termelési tényező, a föld vonatkozásában a régió országai azonos szabályozást vezettek be, aminek eredményeképpen a termőföld – az Európai Unió országaihoz hasonlóan – alapvetően egyéni tulajdonban van. A magántulajdon törvényi szabályozása is szinte egy időben született meg a térségben (Szerbiában és Montenegróban 1992-ben, míg a többi országban 1991-ben). Mindez azt eredményezte, hogy a termőföld döntő többsége magánkézbe került, a két szélső érték Macedónia 80 és Albánia 95 százalékkal (*Arcotrass 2006*).¹⁴ A rendszerváltó országok sajátossága a társas gazdaságok (a korábbi állami gazdaságok és szövetkezetek utódszervezetei) eltérő mértékű, de jelentős szerepe a mezőgazdasági termelésben.¹⁵ Az ún. duális termelési szerkezet megfigyelhető a térség országaiban is, kivéve a már említett Albániát. A privatizáció módja is hasonló volt a térség országaiban, vagyis a korábbi tulajdonosok kapták vissza a földjüket. Ez alól csak Albánia volt kivétel, amelyik a „föld azé, aki megműveli” elvet követte és azok kapták meg, akik dolgoztak rajta. Ez a fajta módszer alapvetően a volt szovjet utódállamokra, különösen Örményországra és Grúziára volt jellemző (*Lerman et al. 2002*).

A kereskedelempolitika terén előnyben vannak azok az országok, amelyek már a WTO tagjai, hiszen a megfigyelői státuszú Bosznia-Hercegovina, Montenegró és Szerbia számára ez még komoly kihívásokat jelent, és megnehezíti az aktívabb részvételt a nemzetközi kereskedelemben. A WTO-tagság a külső védelem (alapvetően a vámok) csökkenésével jár együtt, így megnyitva a nemzeti piacokat az olcsó import előtt. Erre mindhárom országban fel kell készülni. Mindazonáltal a régió országainak számos (aszimmetrikus) preferenciális

¹⁴ Szerbia esetében 87% volt az arányuk már 2007-ben (*Bogdanov et al. 2007*).

¹⁵ A termelés egyéni vállalkozások és társas gazdaságok közötti megoszlására vonatkozó adatok alig érhetőek el a nemzeti statisztikákban, de az egyéni szektornak a termelésben betöltött domináns szerepe vitathatatlan. Másrészt a társas vállalkozások részaránya mindössze Albániában elhanyagolható mértékű (*Swinen et al. 2006*).

megállapodása van a legfontosabb kereskedelmi partnernek számító EU-val (2007/2000 számú EC rendelet), amely vámmentes exportot tesz lehetővé lényegében mennyiségi korlátozás nélkül a nyugat-balkáni országokból származó termékek széles körére. A marhahús azonban nem tartozik ezen egyezmény hatálya alá, illetve néhány termék esetében kedvezményes vám és vagy mennyiségi korlátozás (kvóta) van érvényben. Ilyen például a bor, cukor, vagy bizonyos halászati termékek. Az import időleges tilalmával csak kivételes esetekben él az EU (pl. például a sertésinfluenza idején).

Összefoglalás és következtetések

A nyugat-balkáni országok mezőgazdaságának elemzése számos tanulsággal szolgál. A szektor vizsgálatához használt általános mutatók (hozzáadott érték, a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya) igazolták, hogy a mezőgazdaság szerepe a térségben jóval fontosabb, mint például a tanulmányban referenciaként használt Európai Unióban. Fontos azonban kiemelni, hogy a nyugat-balkáni országok többsége magasabb arányban exportál feldolgozatlan alapanyagokat, mint importál. Ezen termékek esetében az ár az alapvető versenytényező, ami azonban a relatíve költséges szállítás miatt könnyen semmivé lehet, és akkor az export (bevétel) nagysága érdemben csökkenni fog. A másik probléma ezzel kapcsolatban, hogy a tömegtermékek árának csak kis részét teszi ki a hozzáadott érték. Az agrárexport és -import súlyát megvizsgálva mindez még hangsúlyosabbá válik, különösen az egyetlen kiviteli többlettel rendelkező ország, Szerbia esetében. Az ország gazdasága erősen támaszkodik az agrártermékekre, hiszen értékben az összes kivitel közel negyedét teszik ki. Emiatt Szerbiának mindent meg kell tennie annak érdekében, hogy a termékei minél magasabb szinten feldolgozott formában kerüljenek a külficokra, mivel azokra sokkal stabilabb a kereslet. Az agrárexport részesedése Albániában a legkisebb, az összes kivitelnek kevesebb mint 9 százalékát teszi ki. Ez azonban komoly hatékonysági problémákat jelez, hiszen ebben az országban a legmagasabb (21%) az agrárszektor hozzáadott értéke a GDP-ben, és mégis nettó importőr. A szektor fontosságát tovább hangsúlyozza a térségben az élelmiszerekre és italokra fordított kiadások igen magas aránya is.

A három fő termék (kukorica, sertéshús, tehéntej) esetében a kibocsátás (termelés, hozamok) vizsgálatának tanulsága, hogy az országok többségében a hozamok jelentősen elmaradnak az EU átlagaitól. A termelési szerkezet erősen eltolódott a növénytermesztés irányába (a régió legjelentősebb termelőinél – sorrendben Szerbia, Horvátország és Bosznia-Hercegovina – egyaránt 2/3-os a súlya), amely viszont igen érzékeny a száraz időjárásra. Ennek a hatásait öntözéssel lehetne tompítani, de az ilyen területek aránya mindegyik országban igen alacsony.

A hatékonyság tekintetében (egy foglalkoztatottra jutó hozzáadott érték) Horvátország áll a legjobban. Ennek alakulását azonban – a növénytermesztés túlsúlyából következően – alapvetően befolyásolják a negatív természeti hatások. A hozamok azonban – a sertéshús kivételével – a régió élvonalának esetében (kukorica és tehéntej – Horvátország, sertéshús – Montenegró) is jelentős mértékben elmaradnak az EU átlagaitól. A modern termelési technológiák átvételével még jelentős hozamnövekedést tudnának elérni ezek az országok.

Az agrár-külkereskedelem vizsgálata alapján elmondható, hogy Szerbia a régió vezető exportőre, és az egyetlen külkereskedelmi többlettel produkáló országa. A 2009. évi 867 milliós dolláros többlete ellenére is közel 2 milliárd dollár volt a régió kereskedelmi passzívuma. Mivel a kereskedelmi kapcsolatok terén az EU-27 a régió legfontosabb partnere, így már a

közeljövő kiemelt feladata a WTO-megfigyelők számára (Bosznia-Hercegovina, Montenegró és Szerbia) a tagság elnyerése, illetve az EU élelmiszerhigiéniai és minőségellenőrzési rendszerének a mielőbbi, nemzeti szabályozásba történő átültetése. Ennek eleme például a független élelmiszerbiztonsági hatóság felállítása. Ezen téren pedig éppen Szerbia helyzete az egyik legrosszabb.

A mezőgazdasági teljesítményt meghatározó tényezők közül az inputfelhasználás terén felemás folyamatokat lehet látni. A mezőgazdasági munkaerő állományában nem látható egyértelmű csökkenő trend. A termőföldbázis csökkenő tendenciát mutat, bár azon belül a szántó aránya növekszik. Ez mindenképpen pozitív folyamat, hiszen arra utal, hogy a termelésből kivont területek nagyobb részét adják a rosszabb minőségű, kevésbé intenzíven hasznosítható földek. A mezőgazdasági terület csökkenése azonban nem érződik a kibocsátáson, ami a hatékonyság javulásának egyik jele. Mindezt azonban a technológiai fejlődés mérőszámai nem támasztották alá. A relatív traktorszám alapján Horvátország az európai élmezőnyben helyezkedik el, másrészt pedig Szerbia igen jelentős lemaradása szembetűnő. Az uniós átlagoktól elmaradó hozamok hátterében az alacsony műtrágya-felhasználás is állhat. Ennek nagysága – Horvátország kivételével – alacsonynak mondható, bár az új tagországok zömétől nem marad el. Viszont az EU-15-ökhöz képest ezen a területen is komoly termelésnövekedést tudnának elérni a nyugat-balkáni országok.

A mezőgazdaság termelési szerkezetének vizsgálata rámutatott a nyugat-balkáni országok egyik legfontosabb problémájára, ami a termelésben domináns szerepet betöltő kisgazdaságok rendkívül elaprózódott birtokszerkezete. Az átlagosan 1,1 (Albánia) és 4,7 (Bosznia-Hercegovina) hektár körüli területeken nehéz (költség)hatékonyan és versenyképesen termelni, különösen annak fényében, hogy a régióban a növénytermesztés a domináns ágazat. Ezt tovább súlyosbítja, hogy ezek az eleve kis birtokok általában több, egymástól fizikailag is távol lévő parcellában helyezkednek el. Ezen javítani igen időigényes folyamat, és komoly érdeksérelmekkel jár. Az EU-csatlakozás kapcsán emellett még fontos a régió országainak számára a megbízható, pontos és naprakész földnyilvántartási rendszer kiépítése is, amelyik az országok zömében nem áll rendelkezésre. Az elemzések kapcsán pedig fokozott figyelmet kell fordítani a módszertani változásokra is, mivel azok önmagukban is érdemi változásokhoz vezetnek (pl. a horvát áttérés az Eurostat konform földnyilvántartási rendszerre a szántóterület arányának komoly növekedését eredményezte).

Az árakat illetően viszont nem beszélhetünk érdemi lemaradásról, sőt néhol az átlagár már most meghaladja az unióét (pl. tej – Macedónia). A tej kivételével a többi terméknel egyaránt az albán árak voltak a legmagasabbak, ami magyarázatot ad arra, hogy miért ebben az országban a legmagasabb háztartások kiadásaiban az élelmiszerekre és italokra fordított részarány. A cserearányokat vizsgálva a mezőgazdaság szempontjából kedvező folyamatok zajlottak le, az árindexek alakulása az agrárról záródását mutatta.

Az agrárpolitika vonatkozásában elmondható, hogy a támogatások terén a régió országai nem tudják felvenni a versenyt az EU-val, kivéve Horvátországot. Azonban ezek a szintek nagyjából megfelelnek az új tagországok csatlakozást megelőző éveiben megfigyelhető értékeinek. Viszont a támogatások struktúrája még komoly átalakításra szorul, különösen termeléshez kötött támogatások kapcsán. A földre vonatkozó szabályozás egységes a régióban, a földforgalom és -bérlet nincs korlátozva, valamint domináns a magánszektor szerepe. A kereskedelemben a fő partnernek számító EU-val megkötött preferenciális egyezmény a térség agrártermékeinek a számára – néhány kivételtől eltekintve – akadálymentes bejutást tesz lehetővé.

Hivatkozások

- Arcottrass (2006): *Study on the State of Agriculture in Five Applicant Countries*. http://ec.europa.eu/agriculture/analysis/external/applicant/index_en.htm
- Bajramovic, S. (2010): *Rural Employment in Bosnia and Herzegovina – an Overview and Outlook*. World Bank Conference on Western Balkans' Poverty and Inclusion, 14-15 December, Brussels, Belgium
- Bogdanov, N. – Bozic, D. – Muncan, P. (2007): *Agricultural and Rural Policy of Serbia – Institutional Framework and Implementation*. LIAE conference “Influence of EU support on structural changes in agricultural and food sector”, Vilnius, Lithuania
- Bredenkamp, C. – Gragnolati, M. – Ramljak, V. szerk. (2008): *Enhancing Efficiency and Equity: Challenges and Reform Opportunities Facing Health and Pension Systems in the Western Balkans*. HNP Discussion Paper No. 46706. World Bank, Washington, DC, USA
- Bojnec, Š. (2005): *Agriculture in Post-War Bosnia and Herzegovina: Social Buffer vs. Development*. XIth EAAE Congress, ‘The Future of Rural Europe in the Global Agri-Food System’, August 24-27, Copenhagen, Denmark
- Bojnec, Š. – Fertő Imre (2003): *Southeastern European Agrofood Trade Specialization*. Eastern European Economics, Vol. 48, no. 3, May–June: 23–51
- Bojnec, Š. – Fertő Imre (2009): *Agro-food trade competitiveness of Central European and Balkan countries*. Food Policy, Vol. 34, Issue 5, October, pp. 417-425.
- Csáki Csaba – Jámbor Attila (2009): *The Diversity of Effects of EU Membership on Agriculture in New Member States*. Policy Studies on Rural Transition No. 2009-4, FAO Regional Office for Europe and Central Asia, Budapest, Hungary
- EBRD (2007): *A Systematic Analysis of the Agribusiness Sector in Transition Economies: The Montenegrin Dairy Sector*. London, United Kingdom
- EC (2010): *EU Dairy Farms Report 2010*. European Commission, May, Brussels
- Erjavec, E. (2010): *Issues, lessons and strategies for Western Balkan agriculture*. SWG _ InWent Seminar, 20-24 September, Durres, Albania
- FAO (2005): *Rural Development Strategy, Croatia*. Terminal statement. TCP/CRO/2801
- Lampietti, J. A. – Lugg, D. A. – Van Der Celen, P. – Branczik, A. (2009): *The Changing Face of Rural Space: Agriculture and Rural Development in the Western Balkans*. World Bank, Washington, DC, USA
- Lerman, Z. – Csáki Csaba – Feder, G. (2002): *Land Policies and Evolving Farm Structures in Transition Countries*. World Bank Policy Research Working Paper No. 2794
- Mizik Tamás (2010): *The Diversity of the Agriculture in the Selected Former Soviet and Western Balkan Countries*. Policy Studies on Rural Transition No. 2010-2, FAO Regional Office for Europe and Central Asia, Budapest, Hungary
- Mizik Tamás (2011): *Nyugat-Balkán – a mezőgazdaság helyzete és sajátosságai az EU csatlakozás küszöbén*. In: Fertő, I. – Forgács, Cs. – Jámbor, A. (szerk.): *Változó prioritások az európai mezőgazdaságban*. Agroinform Kiadó és Nyomda, Budapest – megjelenés alatt
- MonStat (2003): *Census of Population, Households and Dwellings 2003*. Montenegro Statistical Office, Podgorica
- Njegovan, Z. – Boškovic, O. (2006): *Agriculture of Serbia and Montenegro*. *Agora Without Frontiers*, Vol. 12 (2):110-145.
- Rasavac, S. – Cuk, I. (2009): *Main Achievements and Key Regulatory Features of Food Safety Systems in Western Balkans*. IFC Conference “Reforming Food Safety Regulations in Ukraine: International Best Practices and Proposals for Policymakers”, 18 May, Kiev, Ukraine
- Sisevic, R. (2009): *Montenegro in Figures*. Montenegro Statistical Office, Podgorica
- SSO (2007): *Census of Agriculture. Book III „Individual agricultural holdings grouped by total available land, by regions”*. State Statistical Office of Republic of Macedonia, Skopje
- Swinen, J. – Vranken, L. – Stanley, V. (2006): *Emerging Challenges of Land Rental Markets. A Review of Available Evidence for the Europe and Central Asia Region*. Europe and Central Asia Chief Economist's Regional Working Paper Series, Vol. 1, No. 4, March. The World Bank, Washington D.C., USA
- Volk, T. szerk. (2010): *Agriculture in the Western Balkan Countries. Studies on the Agricultural and Food Sector in Central and Eastern Europe* Vol. 57, IAMO, Halle/Saale, Germany
- World Bank (2006): *Status of Land Reform and Real Property Markets in Albania*. The World Bank Office, Tirana, Albania

Felhasznált honlapok és adatbázisok

Eurostat adatbázis: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>

FAO adatbázis: <http://faostat.fao.org/default.aspx>

ILO LABORSTA adatbázis: <http://laborsta.ilo.org/>

USDA adatbázis: <http://www.ers.usda.gov/>

Világbank adatbázisa (World Development Indicators): <http://devdata.worldbank.org/data-query/>

WTO honlap és adatbázis: <http://www.wto.org>